

Nagy Ágnes

A településfejlesztéstől a lakóközösségig. Az 1945 utáni Budapest és a társadalom- történet*

Benda Gyula az első és sokáig az egyetlen olyan társadalomtörténész volt, aki a II. világháború utáni budapesti társadalmat történeti kutatás tárgyává tette. 1985-ös írásában azt állapította meg, hogy a fővárosi társadalmat érintően nemcsak a háborús évek alatti folyamatokat, de az 1945 és 1956 közötti évtized változásait sem ismerjük.¹ E hiánynak két okát is kiemelte. Egyrészt „[a]z 1970-es években megfogalmazódott ugyan, hogy a települési viszonyok, a városiasodás mértéke és fejlődése erősen befolyásolja társadalmi viszonyainkat, mégsem születtek nagy számban olyan szociológiai elemzések, amelyek a budapesti társadalom sajátosságait vizsgálták volna. (Kivételt képeznek a várostervezéshez kapcsolódó városzociológiai kutatások.) A szociológia tehát még egyelőre adós a fővárosi társadalom bemutatásával, s forrásként is keveset ad a közelmúlt társadalomtörténete számára.”² Másrészt, miután a korabeli fővárosi statisztikai tevékenység az új politikai rendszer keretei között elhalt,³ csak az 1950-es évek második feléről lehet elmondani, hogy „újra felélénkült Budapest gazdasági és társadalmi viszonyainak alaposabb statisztikai vizsgálata, s jöllehet sem az adatközlési, sem pedig az elemzési munka nem éri el a két világháború közötti szintet, az 1960-as években egyre jobban kirajzolja a statisztika Budapest fejlődésének fő vonalait. Megint csak viszonylag homályban maradnak a gyors változást hozó és politikai robbanáshoz vezető évek.”⁴

Benda Gyula írását is beleértve, a rendszerváltás előtti és utáni évtizedekből a legfrissebbel együtt is mindössze öt olyan történeti kísérletet lehet felsorakoztatni, amely a II. világháború utáni Budapestről próbált meg átfogó képet alkotni. 1973-ban a városeyesítés 100. évfordulója alkalmából tartott Budapest-történeti konferencián az 1945 utáni időszak is terítékre került, olyan

* Jelen írás a Szerző 2009. november 18–19-én, Budapest Főváros Levéltárában „Szocialista városok? Városok Magyarországon és a Kárpát-medencében 1945–1990” című konferencián elhangzott előadásának átdolgozott változata.

¹ Benda 1985.

² Benda 1985: 52.

³ Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának két világháború közötti társadalomstatisztikai tevékenysége 1945-tel megszakadt: évkönyvét, valamint a *Városi Szemlét* 1948-ig adta ki, majd maga az intézmény is megszűnt és mint a Központi Statisztikai Hivatal területi igazgatósága működött tovább (Benda 1985: 51, 80).

⁴ Benda 1985: 51.

témák tárgyalásával, mint a népesedési viszonyok, Budapest szerepe az ország gazdasági életében, várospolitika, művelődés és kulturális élet, valamint Szelényi Iván előadása révén a város térbeli folyamatai.⁵ A konferencián az is megfogalmazódott, hogy az 1945 utáni Budapest kutatása lényegében nem létezik, nincs program- és problémakijelölés. Akár a Benda-tanulmány megjelenése óta eltelt több mint húsz évet, akár az 1973 óta eltelt közel negyven évet tekintjük is át, lényegében ma is ugyanezt mondhatjuk el.

AZ ÉRTELMEZÉS DOMINÁNS KERETE: TELEPÜLÉSPOLITIKA ÉS VÁROSFEJLESZTÉS

Az 1945 utáni Budapest történeti vizsgálatát a rendszerváltás óta gyakorlatilag egyetlen problémafelvetés, illetve témakijelölés uralja: a településpolitika, illetve a városfejlesztés kérdése. Ezt az irányt képviselik Kocsis János Balázs történeti szociológiai munkái,⁶ a *Tanulmányok Budapest Múltjából* 2002-ben megjelent kötete, amely egy 2000-ben megtartott konferencia nyomán Nagy-Budapest kialakításának kérdését tárgyalja településfejlesztési, városrendezési témakörökben,⁷ legutóbb pedig a *Múltunk* szentelt egy blokkot az 1950-es évek Budapestjének Feitl István és Sipos András tanulmányaival, amelyek ugyancsak a településfejlesztés és a városrendezés problémáit járják körül.⁸ Lényegében ez a kérdésfeltevés uralja azt a Politikatörténeti Intézet által kiadott tanulmánykötetet is, amely az 1960-as évek Budapestjétette vizsgálat tárgyává.⁹

E munkák problémafelvetését egyazon látásmód határozza meg. A főváros abban a mivoltában válik kutatási tárggyá, ahogyan a kortárs társadalmi szereplők entitásként gondolkodtak róla, illetve entitásként kezelték, ezek a szereplők azonban mindig egy meghatározott szempontból leszűkített kört képviselnek. A várost egységként, rendszerként látó, kezelő és alakító társadalmi szereplők csoportja kizárólag a politikai döntéshozás gyakorlóit jelenti. „Településpolitika” és „városfejlesztés” címszó alatt a központi szinten zajló döntéshozás magától értetődően válik a kutatás tárgyává, és jelenik meg a korabeli folyamatok egyedüli alakítójaként egy hagyományos politikatörténeti szemlélet keretei között. Ezekben a munkákban a Budapest-ügy egyedüli cselekvője a politikai hatalom, amely döntéseket hoz, „forrásokat” biztosít. A cselekvők és cselekvési módjaik ilyen módon való leszűkítése viszont azt jelenti, hogy a történetírás beleragad a korabeli államhatalmi látás- és beszédmódba, ahelyett, hogy elemző módszereket és kategóriákat használna.

⁵ *Tanulmányok Budapest Múltjából XX.*

⁶ Kocsis 2006, 2009a, 2009b.

⁷ *Tanulmányok Budapest Múltjából XXX.*

⁸ Feitl 2009c; Sipos 2009.

⁹ Lásd még Feitl 2009a.

A bevett módon a fenti címszavak alá vont területeken ugyanakkor vannak olyan kezdeményezések is, amelyek abba az irányba történő tapogatózásnak tekinthetők, hogy miként lehet(ne) kívül kerülni a korabeli államhatalom látásmódján: akár a társadalom hétköznapi tagjainak tulajdonított cselekvő, a társadalmi folyamatokat alakító szerep, akár az államhatalom gyakorlásának rendkívül szűk, a „források” elosztására korlátozódó szemléletétől való elszakadás révén.

A LAKÁSÜGY MINT „TÁRSADALMI GYAKORLAT”

Az eddigiekben vázolt szemléleti keretnek, azaz a városfejlesztés politikatörténeti megközelítésének képezi integráns részét az a mód, ahogyan a kutatás a budapesti lakáskérdést lakáspolitikaként, azaz a politikai döntéshozás tárgyaként és termékeként tárgyalja.¹⁰ Ehhez az uralkodó értelmezési kerethez képest azonban az 1990-es és a 2000-es évek társadalomtörténeti munkái olyan irányba indultak el, ahol már a lakásügy fővárosi lakosok általi megélése, illetve működtetése válik megfigyelés tárgyává: a lakásügyet *társadalmi gyakorlatként*, azaz a lakosok által követett lakásszerzési stratégiák által is fenntartott rendszerként látatják.

Budapesti munkáknők Kádár-rendszerbeli életútvizsgálatának részeként Tóth Eszter Zsófia szóbeli források alapján ad egyfajta leírást a fővárosi lakásszerzési gyakorlatokról az 1950-es éveket illetően.¹¹ Az általa választott forrástípus előnye, hogy az írott dokumentumok által el nem érhető egyedi „lakástörténeteket”,¹² azaz a lakásszerzési gyakorlatokat teszi megfoghatóvá. Majtényi György levéltári források alapján a II. világháború utáni budapesti lakáshoz jutási gyakorlatoknak egy egészen más csatornáját mutatja meg: az 1945 utáni új hatalmi elit budapesti lakásszerzését vizsgálja.¹³ Horváth Sándor pedig egyrészt az 1960-as évek Budapestjét érintő lakáselosztási politikához ad támpontokat,¹⁴ másrészt felhívja a figyelmet a SZOT szociálpolitikai osztályára beérkezett lakáskérelmekre mint társadalomtörténeti elemzésre váró forrásokra az 1950-es évek élmunkásai, illetve sztahanovistái számára történt budapesti lakáskiutalások kapcsán.¹⁵

Ezek a kísérletek a lakásügy társadalmi gyakorlatként való értelmezésével olyan új források használatának lehetőségeire mutatnak rá, amelyek a politikatörténeti látásmód számára nem ismertek és nem is érzékelhetőek: egyrészt a szóbeli forrásokra, másrészt a korszak jellegzetes műfajára, a lakossági beadványokra és kérelmekre. Ugyanakkor, mivel az 1945 utáni budapesti lakásbérlet és lakásszerzés rendszerét egy másik vizsgálati tárgyhoz kapcsolódó témaként kezelik,

¹⁰ E megközelítésnek a példái a szociológusok közül Kocsis János Balázs már említett munkái, továbbá a földrajzokosok közül Kondor Attila Csaba és Szabó Balázs írása (Kondor – Szabó 2007).

¹¹ Tóth 2007.

¹² Tóth 2007: 37.

¹³ Majtényi 2008: 290–299; Majtényi 2009: 22–37.

¹⁴ Horváth 2009b.

¹⁵ Horváth 2007.

csak töredékes megállapításokig jutnak el. Ráadásul, miközben a társadalmi rétegződés és a mobilitás témája kapcsán már sor került annak hangsúlyozására, hogy a társadalomtörténetnek el kell szakadnia a korabeli szociológia szemléletétől és terminológiájától,¹⁶ e munkák jellemzően mégis a korabeli szociológia közhelyeire támaszkodnak. A korabeli szociológiai látásmód reflektálatlan átvételével a lakáskiutalási rendszert társadalmi csoportok lakáshoz jutási esélyeként, illetve stratégiájaként értelmezik, annak megfelelően, ahogy az 1960-as és 1980-as évek közötti szociológiai vizsgálatok a lakásrendszert a társadalmi struktúrán belüli mozgásokat, mobilitási pályákat meghatározó, ezáltal pedig magát a struktúrát, vagyis a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő tényezőnek tekintették.¹⁷ A „lakáspiaci pozíciók”-hoz társadalmi csoportokat rendelve a „lakásosztályok” hierarchiájában a társadalmi hierarchiát képezték le, így a lakáspolitikáé szerepe az lett, hogy az elosztás révén mobilitási lehetőségeket határozzon meg, vagyis társadalmi pozíciókat jelöljön ki. A mai társadalomtörténészek ez irányú megállapításai alig különböztethetőek meg a korabeli szociológiai beszédmódtól:

„a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok továbbra is kiszorultak az állami bér-lakáspiacról”;¹⁸

„A nemzedéken belül az »értelmiségiek« részesültek a leginkább a lakáskiutalásokból, igaz, ők a többi rétegnél magasabb arányban is laktak városokban. [...] A diploma megszerzése, társadalmi státusuk emelkedése kedvező helyzetet teremtett a szakérettségizettek számára is az államosított javak elosztásának központi rendszerében”;¹⁹

„Úgy tűnik, Sztálinvárosban is hasonló folyamatok játszódtak le: az egyes iparágakban foglalkoztatottak különböző lakásosztályokba kerültek. [...] A lakáselosztás tehát hozzájárult az előnyök halmozásához, illetve a hátrányok megőrzéséhez.”²⁰

A korabeli szociológiai beszédmódba történő ismétlődő átcsúszás jelensége mögött ott húzódik az 1960–1980-as évek közötti hazai szociológia Budapestről való gondolkodásának feltáratlansága. Bár a probléma felvetése e téren is megtörtént,²¹ a pártállami kormányzati döntésekhez szorosan kapcsolódó tudomány gondolkodásmódját meghatározó logikák, kategóriarendszerek módszeres elemzésére lenne szükség ahhoz, hogy a történetírás ne egy korabeli szereplő reflektálatlan hangja maradjon.

¹⁶ Lásd: Majtényi 2005b.

¹⁷ Szelényi – Konrád 1969; Hegedűs – Tosics 1982; Szelényi 1990.

¹⁸ Tóth 2007: 44.

¹⁹ Majtényi 2005a: 186. Majtényi György az 1945 utáni „új értelmiség”-ről, azaz a szakérettségi-sekről írt munkájában – nem budapesti keretek között – a „társadalmi mobilitás” és a „lakás-mobilitás” közötti összefüggés kérdését felvetve egy 1979-ben készült szociológiai felmérés eredményeit veszi át.

²⁰ Horváth 2004: 33. Horváth Sándor sztálinvárosi vizsgálatában Tóth Eszter Zsófiához hasonlóan a „lakásosztály”, „szegregáció” és „társadalmi egyenlőtlenség” szociológiai fogalomkörében mozog.

²¹ Horváth 2008.

A szociológiai kategóriarendszer kritikátlan átvétele ugyanakkor egy másik problémakörnek is részét képezi. Az 1960–1980-as évek szociológiájának társadalomképe a strukturalista paradigmába illeszkedett. E paradigma megszűnésével a társadalmat mint egészet rétegződésében leíró modellek is megkérdőjeleződtek vagy érvényüket veszítették. A társadalmi rétegek, csoportok vizsgálati tárgytól független osztályozási rendszerének használatát az intézményekhez kötött reprezentációk és diskurzusok csoportképző erejének vizsgálata váltotta fel, és egyben annak felismerése, hogy a társadalmi csoportok, rétegek léte, illetve mibenléte a mindennapi konfliktusokban, az érdekérvényesítés intézményes csatornáiban folyamatos újratárgyalás, újradefiniálás tárgyát képezik.²² A budapesti lakásügy, ami évtizedeken keresztül generálta a hétköznapi konfliktusok, viták tömegét, és követelte meg ezek intézményes kezelését, termékeny terepnek kínálkozik ahhoz, hogy a társadalomtörténet immár a klasszifikációkat termelő diskurzusokra és intézményes gyakorlatokra alapozva gondolja újra a társadalom rétegek, illetve csoportok szerinti szerveződését, és ennek részeként a korabeli szociológia lakásrendszer-modelljét is ezen a működésen keresztül értelmezze.

A HATALOM MINT CSELEKVŐ: INTÉZMÉNYTÖRTÉNET ÉS PROZOPOGRÁFIA

A fővárosi vezetést politikai és közigazgatási intézmények megszemélyesítésével megjelenítő,²³ bevett politikatörténeti megközelítésnél azok a kezdeményezések lépnek tovább, amelyek a budapesti vezető szervezetek személyi állományuk tekintetében veszik vizsgálat alá. Erre példa Horváth J. András, aki a Városházán 1945 és 1949 között lefolytatott politikai tisztogatások személyi szintű vizsgálatának lehetőségére hívja fel a figyelmet,²⁴ vagy Feitl István, aki a fővárosi tanácsi vezetés 1956 utáni, a konszolidációs politikának megfelelő új összetételének kialakítását elemzi.²⁵ E két íráson kívül azonban csak két archontológiai kezdeményezést lehet még kiemelni. Koltai Gábor arra tett kísérletet, hogy az MDP Budapesti Bizottsága információs osztályainak és alosztályainak személyzeti összetételét rekonstruálja értekezleti jegyzőkönyvek, káderjavaslatok, valamint életrajzi lexikonok és ki kicsodák alapján,²⁶ a Kádár-korszak vonatkozásában pedig Koltai Gábor és Rácz Attila tett kezdő lépést egy archontológia megteremtésének irányába, amikor az MSZMP budapesti ideiglenes vezető testületei jegyzőkönyveinek kiadásához személyi adattárat mellékelte.²⁷ A budapesti politikai vezetés és közigazgatás archontológiai és a prozopográfiai kutatása terén ugyanakkor mind

²² E megközelítés hazai úttörő példája: Bódy 2003.

²³ Az eddigiek mellett erre példa még: Szabó 1985.

²⁴ Horváth J. 2009.

²⁵ Feitl 2009b.

²⁶ Koltai 2006.

²⁷ Koltai – Rácz (szerk.) 2008.

a Rákosi-, mind a Kádár-rendszer vonatkozásában a kezdeményező lépéseken túl még egyetlen prozopografikus munka sem született, éppúgy, ahogy módszeres intézménytörténeti elemzések sem készültek a rendszerváltás óta.

A TÉR ÉSZLELÉSE ÉS BERENDEZÉSE

Az 1960-as évekbeli Budapesthez mint történeti jelenséghez két eltérő irányból közelít a Politikátörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelye és Horváth Sándor 2009-es munkája.²⁸ Mindkét kötetből az ötvenes évek Budapestjétől gyökeresen különböző és a maga sajátosságaiban meghatározható Budapest-kép rajzolódik ki: a kádári konszolidáció fogyasztói szocializmusa nyomán átalakuló főváros. A politikátörténeti és a társadalomtörténeti látásmód ugyanakkor más szereplőket jelenít meg és más folyamatokat tesz láthatóvá ebben az átalakulásban.

A Politikátörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelyének 2008-as konferenciája nyomán megjelent tanulmánykötet az 1960-as évek Budapestjéről, illetőleg a főváros 1945 utáni történeti folyamatairól átfogó képet kíván alkotni. A kötet módszerét tekintve alapvetően hagyományos politikátörténeti irányultságú: a városirányítást, a városfejlesztést, az iparfejlesztést, a szociális kérdést, a munkáspolitikát, a közlekedést, az oktatásügyet, sőt a kultúrát is politikai szándékok és döntések eredményeként láttatja. Az inkább leíró, mint problémafelvető írásokban a város egyetlen nézőpontból jelenik meg: felső politikai döntések terepeként, illetve tárgyaként, elszenvedőjeként. A tanulmányok azon az ablakon keresztül adnak betekintést a korabeli folyamatokba, amelyet a politikai hatalom a város és a városi társadalom életének kereteként kijelölt. Ebben a szemléletben a budapestiek mindennapi életének színtereit – legyen az a lakás(építés), a munkahely (gyár/üzem/vállalat), a szociálpolitika (szociális és napközi otthon), a tömegközlekedés, az iskola, a színház, a presszó vagy az áruház – egyoldalúan az államhatalom rendezi be.

Horváth Sándor a hatvanas évek Budapestjéhez nem mint vizsgálati tárgyhoz jutott el, hanem az általa megfigyelt és elemzett társadalmi jelenség – az ő meghatározása szerint kulturális gyakorlat –, az „ifjúsági lázadás” egyik magyarázó tényezőjeként. Ezzel összefüggésben nem azt tekintette feladatának, hogy a Kádár-rendszer konszolidációs periódusáról mint modernizációs kísérletről alkosson történeti ítéletet, hanem a hatvanas éveket meghatározó kádári politikának, a fogyasztói szocializmus programjának a fővárosi lakosság hétköznapi életkörülményeire gyakorolt hatását, mindenekelőtt a budapesti mindennapi életben az e politika nyomán beálló változások megtapasztalását helyezte középpontba. A Politikátörténeti Intézet kötetéhez hasonlóan munkájában ő is arra kérdez rá, hogyan alakult át a városi tér e politika nyomán, attól eltérően viszont az is érdeklő, miként változott a Budapest-kép, a főváros hatalmi reprezentációja

²⁸ Feitl 2009a; Horváth 2009a.

a fogyasztás pártállami programjának hatására, illetve maga a főváros milyen szerepet játszott ennek az új hatalmi eszménynek a kialakításában. Az 1960-as évek Budapestje mint „kirakatváros”, a szocialista fogyasztás, a fridsiderszocializmus megtestesítője jelenik meg, úgy, ahogyan a kádári hatalom a propaganda céljait szolgáló Budapest-képet létrehozta. A szerző társadalomtörténeti látásmódjából adódóan azonban ebben a munkában a város mindenekelőtt mint berendezhető és észlelhető *tér* kap szerepet. Az 1960-as évek Budapestjének olyan jellegzetes, illetve új és később is jellegadó elemei bukkanak itt fel, mint az aluljáró, a szocialista áruház, a közpark, a presszó, amelyek használata kulturális gyakorlatként értelmezhető. Mindenekelőtt pedig kiemelt jelentőséget kap egyes állami intézmények – mint a rendőrség és a sajtó – szerepe a városi tér mentális berendezésében, a városi tér észlelését meghatározó kulturális minták alakításában. Így nem mellékesen Horváth Sándor arra mutat rá, hogy az államhatalomnak, az államigazgatásnak a központi hatalmi apparátus – azaz a párt központi szervei, a kormány, a minisztériumok és egyéb csúcsszervek – mellett más szereplői is vannak, akik a várost a maga egészében szemlélhették és szervezhették. Az eddig mellőzött szereplők cselekvővé tétele a városnak egy eltérő szemléletét kívánja meg, hiszen jelenlétük a városban akkor válik értelmezhetővé – sőt érzékelhetővé –, ha a várost különböző társadalmi szereplők által eltérően elgondolt és berendezni szándékozott, a társadalmi gyakorlatokban területként konstruálódó térként értelmezzük.²⁹ A városi tér (mentális) berendezésének mikéntjére, az észlelését meghatározó kulturális jelentések, sémák termelődésére irányuló megközelítésben ráadásul a politikai hatalom gyakorlásának a politikatörténet látásmódjától eltérő elgondolása jelentkezik. Nemcsak hogy mentális folyamatokat mutat be, de a politikai hatalom elképzelései és azok társadalmi elsajátítása közötti kölcsönhatásban a kormányzat központi szintjén kívüli intézményes csatornákkal is számol.

TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS ÉS MOBILITÁS: A STRUKTURALISTA PARADIGMA UTÁN

Amikor az 1945 utáni Budapest mind a rendszerváltás előtti, mind az azt követő hazai történetírásban túlnyomóan politikai döntések tárgyaként jelenik meg, a kérdésfeltevést pedig egy immár begyökerezettnek mondható településfejlesztési, várospolitikai és városrendezési tematika uralja, akkor a hagyományos politikatörténeti szemlélet keretei között nemcsak a város hatalmi elgondolása és népességének kezelése szűkül le a politikai döntéshozásra, de elfelejtődnek maguk a város lakói is. Az 1945 utáni Budapest társadalma mint különböző rétegek rendszereként létező egész egyetlen történeti írásban vetődött fel problémaként: Benda Gyula már idézett – a *Budapest története* befejező kötetébe szánt,

²⁹ E szemlélethez lásd: Benda – Szekeres (szerk.) 2002.

de a kötet elmaradása miatt 1985-ben önállóan megjelent – tanulmányában.³⁰ Ebben a szerző egyrészt az 1945 utáni budapesti népesség demográfiai folyamatainak vázolására vállalkozott, hangsúlyozva a statisztikai források által le nem fedhető időszakok létét, másrészt a fővárosi társadalom rétegződési folyamatainak megragadására tett kísérletet. Budapestet egy egységes rendszert képező társadalomként strukturális modellben írta le, a főváros társadalmában 1945 után bekövetkezett gyökeres átrétegződés és kényszermobilitás problémáját hangsúlyozva. A tanulmány összefoglaló jellege és a hiányzó kutatás miatt azonban általános szinten maradnak az egyes társadalmi csoportokat, rétegeket érintő erőszakos politikai beavatkozásokra, valamint a fővárosba irányuló bevándorlás nyomán bekövetkezett rétegződési folyamatokra vonatkozó állításai. A tanulmány megjelenése óta eltelt több mint húsz évben az 1945 utáni budapesti társadalom szerveződésének leírására a hazai történetírásban egyetlen kísérlet sem történt. Budapest mint társadalom sem strukturalista, sem pedig a társadalom bármilyen másfajta szemléletű modelljében – például a kapcsolati rendszerekben felépülő társadalmi tér modelljében – nem vált a történelmi kutatás tárgyává, miközben az azóta eltelt évtizedek módszertani fordulatai a társadalmi rétegek és csoportok kezelésének alapvető újragondolását követelnék meg.

A budapesti társadalom 20. századi folyamatainak megragadására a rendszerváltás utáni szociológiában történt egy másik kísérlet. Losonczy Ágnesnek 2005-ben jelent meg az a csoportos kutatáson alapuló munkája, amely Budapest egyik belső városrészében készített, háromgenerációs családtörténeti interjúkat dolgozott fel, a 20. századi magyar történelem fordulópontjainak a társadalmi mobilitásra, a többgenerációs életpályákra gyakorolt (erőszakos) hatását vizsgálva.³¹ A kötet szemlélete ugyanakkor problematikus abban a tekintetben, hogy sem a városrész, sem pedig maga Budapest nem válik magyarázó tényezővé a folyamatok megértésében. A negyed lakosságából kiválasztott hetven család a szerző számára a magyar társadalom meghatározó rétegeit reprezentálja:

„A lakosok – vagy mondjuk a pesti társadalom – közép helyzetben élő családjait kerestük fel a kiválasztott budapesti negyed bérházaiban. Azokra akartuk a figyelmünket fordítani, akik a társadalom többségét, mondhatni zömét alkotják, s akik helyzetének alakulásán jól lemérhető a nagy társadalmi változások hatása.”³²

Ebből adódóan fel sem vetődik az a kérdés, hogy mennyiben játszott szerepet a budapesti, sőt a Budapesten belüli lakóhely, illetve identitás e generációk életútjában, s nem merül fel, hogy a budapesti társadalom létét és sajátosságát feltételezve vizsgálódjon és vonjon le következtetéseket.

Tóth Eszter Zsófia a Budapesti Harisnyagyár egykori női munkásbrigádjának története kapcsán ugyancsak fővárosi lakosok, konkrétan az egykori munkásnők

³⁰ Benda 1985.

³¹ Losonczy 2005.

³² Losonczy 2005: 14.

körében felvett életútinterjúk alapján vizsgálja a társadalmi mobilitást.³³ Mobilitásvizsgálatát azonban nem a társadalmi rétegződés problémájához kapcsolja, hanem az érdeklő, miként élték meg a II. világháború után vidékről a fővárosba bevándorló és gyári munkássá váló nők a társadalmi helyzetük megváltozását. A budapesti társadalom mint egész, illetve annak rétegei nem jelennek meg a szerző munkájában. A kutatásba bevont nők budapesti társadalmi integrálódása – rokonai, valamint munkahelyi és lakóhelyi kapcsolatokon keresztül – nem egy társadalmi csoportokban szerveződő fővárosi társadalomba való betagozódási folyamatként tárul elénk. A szerző számára az életútinterjúk nem arra szolgálnak, hogy a budapesti társadalom csoportok szerinti szerveződésének 1945 utáni folyamataira vonatkozóan vonjon le következtetéseket, hanem az egyéni identitások alakulását helyezi középpontba, azt viszont olyan módon, hogy abban a budapesti lakóhely is identitásképző tényezőként jelenik meg.

A LAKÓHELY MINT KÖZÖSSÉG: A MIKROTÖRTÉNELEM LEHETŐSÉGE

A társadalmi struktúráján belüli pozíciók közötti mozgásnak, a mobilitás jeleniségének a leírásához képest egy egészen másfajta társadalomtörténeti megközelítés lehetőségét hordozza magában Pető Andreának egy 1946-ban az Illatos úton lezajlott pogrom elemzését nyújtó tanulmánya, amely az 1945 utáni budapesti társadalom vizsgálatában egyúttal újfajta forráshasználatot is mutat.³⁴ A tanulmány a lokális közösség problémáját érinti Budapest mint nagyváros esetében akkor, amikor az Illatos úti ház *lakóközössége* által megélt háborús események háború utáni kollektív feldolgozatlanságát emeli ki lehetséges magyarázó tényezőként.³⁵ Bár maga a szerző nem a lokális közösség elemzésének irányába indul, még így is egy olyan megközelítés lehetőségét jelzi, amelyben a budapesti társadalom lakóhelyi kapcsolatok és információk szövevényeként jelenhet meg. Az általa használt források, a népbírószági perek tömegességük ellenére még mindig nem kerültek be a társadalomtörténelem használatába, miként maguk a II. világháború utáni évek is mindeddig teljesen kívül maradtak Budapest társadalomtörténeti kutatásának figyelmén. A népbírószági ügyek a személyközi kapcsolatok működésén keresztül a háború alatti és közvetlenül a háború utáni budapesti társadalom szerveződésébe engednek bepillantást. Ezekben az iratokban a fővárosi társadalom az egymásról való politikai tartalmú, politikailag használható tudás, illetve a lakóhelyi egymás mellett élés politikailag (újra)értelmezett konfliktusai által meghatározott mindennapjaiban mutatja meg magát. Erre alapozva az 1945 utáni vidéki közösségek hazai vizsgálatát megteremtő mikrotörténeti megközelítés Budapest mint nagyváros esetében talán éppen a lakóhelyi mikroközösségek

³³ Tóth 2007.

³⁴ Pető 2006.

³⁵ „[A] háború feldolgozatlan emléke ott lebegett a ház közössége felett” (Pető 2006: 50).

vizsgálatán keresztül lenne érvényesíthető:³⁶ az 1945 utáni magatartásformák, mentális folyamatok magyarázatához vezethetne el a lakóhelyi közösségek II. világháborútól el nem választható és írott nyomokat hátrahagyó konfliktusainak elemzése.

A lakóhely közösségként való értelmezésének jellegzetesen budapesti közegben követhető iránya, a budapesti bérház vizsgálata ugyanakkor csak korlátozott időbeli keretek között valósítható meg írott források alapján. A budapesti lakóközösségek belső viszonyrendszerei tömegesen mindössze az 1945 utáni politikai megtisztítás eljárásaiban mutatkoznak meg. Egyrészt a lakossági bejelentéseken alapuló igazolási eljárások – akár a házfelügyelők, akár bármely budapesti lakos ellen –, másrészt a népbírói ügyek váltották ki a lakóhelyi közeget is tömegesen érintően az egymáshoz és a közvetlen múlthoz való viszony újragondolását és megfogalmazását. A II. világháborútól időben távolodva a politikai büntető eljárások esetében – legyenek azok a Rákosi-korszak ÁVH-s dossziéi vagy az 1956-ot követő megtorlás büntetőperai – már jóval bizonytalanabb, milyen arányban található a történész lakóhelyi kapcsolatrendszerekkel és konfliktusokkal átszőtt ügyeket. Így az sem véletlen, ha egy budapesti lakóközösség-problematika felé tapogatózó rendhagyó kísérlet szóbeli forrásra támaszkodik. H. Sas Judit 1994-ben készített videofelvételt egy 1956-ban komfort nélküli lakásokra felszabdalt Andrassy úti villában, a ház 1956-ban, illetve utána kialakult lakóközösségének hagyományossá vált karácsonyi házi ünnepségén.³⁷ Megfigyelései arra adtak lehetőséget, hogy megvizsgálja a ház egy időben kialakult lakóközössége által a Kádár-rendszerben megélt társadalmi viszonyrendszereket, majd pedig ezeknek a rendszerváltás utáni átértelmeződését, vagy éppen változatlanságát. Munkájában megelevenednek azok a magatartásformák, amelyek egy budapesti, igaz, sajátosnak mondható lakóközösségben a kádári hatalom kiszegisztenciái – a házmester lánya, a rendőrfeleség házgondnok, a sztahanovista alapszervi párttitkár, a belügyben dolgozó mérnök –, illetve a rendszer elitjébe tartozó színészházaspár az együttélés módjait és egymás társadalmi helyzetének megítélését kialakították.

* * *

Milyen mérleget vonhatunk az áttekintés végén? Miközben a város gondolkodó, cselekvő, kapcsolati hálókba ágyazódó és mindennapi konfliktusokat megélt lakosairól megfélemező politikatörténet (és történeti szociológia) önmaga számára világosan kijelölte azokat a támpontokat, amelyek között az 1945 utáni Budapestet illetően kutatási tárgyát kialakítja, addig az ettől a „településpolitikai” kánontól eltérő társadalomtörténeti vizsgálódások egymáshoz képest is elszigeteltek, szórványosak. És bár szórtságuk mellett két tekintetben is a kutatást

³⁶ 1945 utáni hazai vidékei közösségek mikrotörténeti vizsgálatának példái: Völgyesi 2001; Bolgár 2008; Farkas 2008, 2009.

³⁷ H. Sas 2003.

jellemző úr betöltésére alkalmas irányokat körvonalaznak – egyik oldalon a strukturalista paradigma utáni útkeresésben a lakóhelyi közösségek, kapcsolatrendszerek mikroszintű megfigyelése, másik oldalon a politikatörténeti látásmód alternatívájaként intézményes struktúrák és általuk termelt diskurzusok vizsgálata révén –, még messze vannak attól, hogy az 1945 utáni Budapest társadalmi folyamatairól képet tudjanak alkotni: ehhez egyelőre maguknak a kérdéseknek a megfogalmazása hiányzik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Gyula 1985: Budapest társadalma 1945–1970. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 51–90.
- Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2002: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben.* (Atelier füzetek 4.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* L'Harmattan, Budapest.
- Bolgár Dániel 2008: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 50–93.
- Farkas Gyöngyi 2008: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádloznak hittem.” Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ből. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 94–115.
- Farkas Gyöngyi 2009: „... a külső látszat és a nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével”. Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951). *Korall* 36. 5–30.
- Feitl István (szerk.) 2009a: *Budapest az 1960-as években.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Feitl István 2009b: Új Budapest-politika felé. In: Feitl István (szerk.): *Budapest az 1960-as években.* Napvilág Kiadó, Budapest, 9–26.
- Feitl István 2009c: Áttérés a tanácsrendszerre a fővárosban (1948–1953). *Múltunk* 3. 32–82.
- Hegedűs József – Tosics Iván 1982: Lakásosztályok és lakáspolitikák. A budapesti lakáspiac irányításának változásai az elmúlt három évtizedben. I–II. *Mozgó Világ* 9. 12–21. és 10. 95–105.
- Horváth J. András 2009: „Azonnali hatállyal...” Tisztogatások a Városházán 1945–1949. *Sic Itur ad Astra* 60. 195–204.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Horváth Sándor 2007: A lakás és a fürdő: a munkás- és szociálpolitika prototípusai az ötvenes években. *Múltunk* 2. 31–49.
- Horváth Sándor 2009a: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

- Horváth Sándor 2009b: Lakáspolitikai és lakáselosztás Budapesten az 1960-as években. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolci Egyetem BTK, Történettudományi Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc, 59–71.
- H. Sas Judit 2003: A „C” villa története. In: Uő: *Közelmúlt. Rendszerváltások, családtörténetek*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 123–208.
- Kocsis János Balázs 2006: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009a: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten (1930–1985)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009b: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* 3. 83–122.
- Koltai Gábor 2006: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* 3. 355–396.
- Koltai Gábor – Rác Attila (szerk.) 2008: *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I–II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Kondor Attila Csaba – Szabó Balázs 2007: A lakáspolitikai hatása Budapest városszerkezetére az 1960-as és az 1970-es években. *Földrajzi Értesítő* 3–4. 237–269.
- Losonczi Ágnes 2005: *Sorsba fordult történelem*. Holnap Kiadó, Budapest, 2005.
- Majtényi György 2005a: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Majtényi György 2005b: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945. utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall* 19–20. 37–52.
- Majtényi György 2008: Örök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 289–320.
- Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Pető Andrea 2006: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk* 1. 41–71.
- Sipos András 2009: Nagy-Budapest létrehozásától Nagy-Budapest revíziójáig. *Múltunk* 3. 4–31.
- Szabó Klára 1985: A fővárosi várospolitikai 1950–1954. évi történetéhez. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 195–219.
- Szelényi Iván 1990: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek. (Tanulmányok)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tanulmányok Budapest Múltjából XX*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1974.
- Tanulmányok Budapest Múltjából XXX*. Az ötvenéves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás. Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2002.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Völgyesi Zoltán 2001: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Osiris Kiadó, Budapest.